

MAGYAR VÁROSTÖRTÉNET

LACZÓ FERENC

Gábor Gyáni:

Identity and the Urban Experience:

Fin-de-Siècle Budapest

Ford.: Thomas J. DeKornfeld

Columbia University Press, 2004. 271 old., \$ 40

Social Science Monographs, Boulder (Colorado)

Robert Nemes:

The Once and Future Budapest

Northern Illinois University Press, DeKalb

(Illinois), 2005. 259 old., \$ 38

N. Kovács Tímea – Böhm Gábor –

Mester Tibor, (szerk.):

Terek és szövegek

Újabb perspektívák a városkutatásban

Kijárat Kiadó, Budapest, 2005. 315 old., 2600 Ft

Czoch Gábor, (főszerk.):

Fejezetek Pozsony történetéből

magyar és szlovák szemmel

Ford.: Szabó Mihály Gizella

Kalligram, Pozsony, 2005. 486 old., 2900 Ft

Enég város történeti munkát szorosabb témájuk és historiográfiai vonatkozásaik is egymáshoz kapcsolják. Két angolul megjelent mű Budapestről és két, a határátlépés szándékával született magyar nyelvű konferenciakötet: a pécsi konferencia a diszciplináris határokat, a pozsonyi viszont a magyar–szlovák határt próbálja átszelni,¹ de mind a négy munkában ki kívánja emelni helyi beágyazódottságából a magyar urbanisztikai historiográfiát. Ez az ambíció új fejlemény, és elmélyültebb bírálatra érdemes. Együttes tárgyalásukkal arra törekszem, hogy vázlatos képet rajzoljak az új kutatási irányokról és a magyar

várostartörténet-írás aktuális fejleményeiről, ami akár kiindulópontul is szolgálhat a hasonló külföldi tudományos törekvésekkel való összehasonlításához.

Robert Nemes észak-amerikai történésznek ez az első könyve. „Nacionalizmus és urbanizmus” kapcsolatát, a magyar civil társadalom budapesti (budai és pesti) kibontakozását vizsgálja az 1848 előtti korszakban, hogy bemutathassa: „mi volt a nacionalizmus előtt, miképpen mobilizált annyi embert ez a politikai mozgalom, és hogyan határozta meg Budapest fejlődését.”² Gyáni Gábor magyar történész kötete angolra fordított írásaiból készült. Gyáni korábbi publikációi között nemcsak város- és társadalomtörténeti művek szerepelnek, melyek egyike-másika már angolul is megjelent,³ hanem a historiográfia elméleteivel és módszertanaival foglalkozó írások is. Így bár a két mű egyaránt budapesti témát tárgyal, alapvetően különböznek egymástól: Gyáni – mint általában – tárgya nemzetközi szakirodalmára is támaszkodva elsősorban a művelt olvasókhöz szól; Nemes viszont helyi történelmi ismereteket közvetít egy nemzetközi, a magyar történelem iránt érdeklődő, de arról keveset tudó községnek.

A 2004-ben Pécsen rendezett interdiszciplináris tanácskozás anyagát közreadó kötetben művészeti, irodalmi, történelmi és építészeti tudást hasznosítva beszélnek az egyes szerzők az épített, a megélt és az elbeszélte városról. A fiatal szerzőgárda által jegyzett írásokban (tizenhatan a huszonegyéből 45 évesnél fiatalabbak) gyakori szereplők a múlt század legjelentősebb gondolkodói közül Roland Barthes, Pierre Bourdieu, Victor Turner és a „megkerülhetetlen” Walter Benjamin; az ő innovatív és gondolatgazdag műveikre építenek. Az egyes tanulmányok részletesen kifejtett elméleteket, olykor azonban aprólékos megfigyeléseket is tartalmaznak, az olvasótól így tág tudományos látókört és fejlett absztrakciós képességet várnak el.

A három részre (*Terek, épületek, történetek*; *A város mint kulturális praxis*; *Az elbeszélte város*) bontott kötet elsősorban elméleti jellegű, filozófiai relevanciával és bírói kérdéseket taglal, amilyenekkel sokkal inkább a hazai irodalomtudományban, mint a történelemtudományban szokás foglalkozni. Kevés történész képviselteti itt magát (mindössze három a hét irodalomtörténész mellett), és a kötet nem is kifejezetten történeti munka a szó hagyományos értelmében. Ennek ellenére a történelmi megismerés és értelmezés lehetőségét és feltételeit illető gondolatok rendszeressége miatt történészek is komoly haszonnal fogathatják.

---

1 ■ A pozsonyi kötet azóta szlovákul is napvilágot látott *Kapitoly z dejín Bratislavy* címmel (Kalligram, Bratislava, 2006).

2 ■ Robert Nemes: i.m. IX. old.

3 ■ Gábor Gyáni: *Parlor and Kitchen. Housing and Domestic Culture in Budapest, 1870–1940*. CEU Press, Bp.–New York, 2002; Gábor Gyáni György Kövér–Tibor Valuch: *Social History of Hungary from the Reform Era to the End of the Twentieth Century*. Columbia University Press, New York, 2004. (Social Science Monographs, Boulder)

Az ugyancsak 2004-es pozsonyi konferencia célja – melyet Frideczky János pozsonyi vállalkozó kezdeményezett és finanszírozott – Pozsony/Pressburg/Prešporok/Bratislava az 1940-es évekig töretlen „multikulturális és multietnikus” múltjának a feltárása volt. A szlovák és magyar történészek párbeszédét ösztönző tanácskozás és eredménye, a jelen kötet számos ígért jegyében valósult meg. A résztvevők arra törekedtek, hogy egyidejűleg térképezzék fel szlovák és magyar történeti szemüvegen át Pozsony historiográfiáját, továbbá kijelöljék az új kutatási irányokat, és az etnikai csoportok közötti valamikori kooperáció szellemében vessék fel a kölcsönösen vitatott kérdéseket, ily módon lépve túl a nemzeti eredetű előítéleteken és egyoldalúságon. Mindez igen dicséretes, az ígéretek beváltásával azonban már kevésbé lehetünk elégedettek: ez a részben állampolgári-politikai, részben pedig tudományos-történelmi kezdeményezés nem a legszerencsésebben került végül egy tető alá.

Írásom végén öt szempont szerint teszem mérlegre a bírált műveket.

1. Mennyire releváns a mű historiográfiai tekintetben? Előremutató-e, amennyiben nemcsak azt foglalja érthetően össze, amit eddig is tudtunk a tárgyról, bemutatva a korábbi értelmezéseket is, hanem érveket alátámasztott új értelmezéssel is előáll?

2. Milyen a munka empirikus megalapozottsága? Kimerítő kutatás előzte-e meg, s szolgál-e megbízható dokumentációval?

3. Mennyiben és hogyan hasznosítja a szerző a legismertebb, legfontosabb elméleteket? Beszélhetünk-e elméleti nyitásról, vagy épp ellenkezőleg, munkája elméleti felkészületlenségről árulkodik?

4. Hogyan mutatja be a szerző (vagy szerzők egy csoportja) a megvizsgált városok történelmi sajátosságait, és mi módon helyezi el valamiféle összehasonlító keretben a tárgyalt esetet/eseteket? Más szóval: mennyire sikeresen ismeri fel, melyek tárgya valóban egyedi, illetve általános jellemzői? Nem csupán a tér-, de legalább ily mértékben az időbeli, korokon átívelő összehasonlításokra is gondolok ezúttal, melyek gyakran segítik a modern városok specifikumainak meghatározását.

5. Mennyiben és miként hasznosítja a szerző az elmúlt fél évszázad jellemző (és mérvadó) társadalom- és a kultúrtörténeti áramlatait? Mennyiségi vagy minőségi magyarázati és elemzési eszköztárat használ-e inkább?

Nem vitás, ritka, egészen különleges, sőt kiemelkedő művek lennének képesek mind az öt kritériumnak egyformán megfelelni. Normaként azonban megfogalmazható talán, hogy sikerült történeti munkának az minősíthető, amely valamennyire kielégíti az e szempontokba foglalt kívánalmakat.

BUDAPEST AMERIKÁBÓL NÉZVE

Nemes, aki a magyar történelem amerikai kutatóinak legfiatalabb nemzedékéhez tartozik, kezdetben re-

formkori, újabban dualizmuskori kutatásaival hívta fel magára a figyelmet.⁴ Könyve középpontjába a hagyományos történelmi meghatározásnál tágabb értelemben vett politika vizsgálatát helyezte. Munkája a történelmi anyag kronologikus és (némiképp furcsa módon) tematikus bemutatásából áll. Historiográfiai kérdéseket is érint, de elbeszélőként jobban szárnyal, mint amikor a problémacentrikus megközelítésmóddal kísérletezik. A műve értékéről ezért az dönt, mennyire érzékenyen kezeli a téma szempontjából fontos tudományos kérdéseket.

Számára alapvető kérdés, miért csatlakoztak Budapest lakosai közül oly sokan a nemzeti táborhoz. Éppen ezért elsősorban az újszerű és nagyon hatásos XIX. századi nacionalizmussal foglalkozik. Ebben nem is annyira a politikai lojalitás első számú forrásának tekintett nemzeti identitás terjedésének a története érdekli, hanem az a kíváncsiság hajtja inkább, hogy minél többet megtudjon a nemzeti érzelmű pestiek Budapest magyarosítására irányuló kezdeményezéseiről – melyek végül sikerrel is jártak, pedig eleinte fentről is, letről is komoly ellenállás fékezte a tevékenységüket. Nemes nem korlátozza figyelmét az elitekre, hanem – talán a kulturális fordulat (*cultural turn*) befolyása alatt – a szélesebb városi tömegeket is bevonja az elemzésbe. Bemutatja a nacionalizmus mindennapi gyakorlatát, hosszasan értekezik a nemzeti táncokról, viseletről, nyelvről, festményekről és építészetről. Ugyanakkor szinte végig figyelmen kívül hagyja a diskurzusokat, mintha nem is hallott volna az épp az ilyesfajta történeti kutatásokat leginkább megtermékenyítő nyelvi fordulatról (*linguistic turn*). Nem tekinti fontosnak a társadalmi élet szempontjából a korabeli verbális egyeztetések és viták eseményeit, tehát különösebb politikai jelentőséget sem tulajdonít nekik. Írásának szemléleti horizontja ennél fogva túl szűk, ami nacionalizmus-felfogására nézve például azzal a következménnyel jár, hogy még csak nem is érinti az eltérő nemzeti narratív konstrukciók közti különbségeket, holott ezek az eltérések a magyar nemzeti diskurzusban jelentősek voltak, s vitájuk annyira közismert, hogy arra már nem is kell külön szót vesztegetnünk.

Több kritikai észrevételt is tennék tehát Nemes könyvével kapcsolatban. Először is nem definiál olyan fogalmakat – nemzeti aktivista, modernizáció, civil társadalom stb. –, amelyekre érvelésében támaszkodik. Helyenként forráskritikai és értelmezési problé-

4 ■ Robert Nemes: Associations and Civil Society in Reform-Era Hungary. *Austrian History Yearbook*, XXXII (2001), 25–45. old.; Hungary's Antisemitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s. *Slavic Review*, 66 (2007), 1. szám, 120–44. old.

5 ■ A könyv számos fejezete korábban már megjelent angolul, vö. Gábor Gyáni: Uses and Misuses of Public Space in Budapest: 1873–1914. In: Thomas Bender–Carl E. Schorske (eds.): *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation: 1870–1930*. Russell Sage Foundation, New York, 85–107. old; uő: Department Stores and Middle-Class Consumerism in Budapest, 1896–1939. In: Geoffrey Crossick–Serge Jamain (eds.): *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850–1939*. Ashgate, Aldershot, 1999. 208–224. old.

mák is adódnak, s a szerző nem mindig helyezi el kontextusában vizsgálódása tárgyát. A nacionalizmust tárgyalva nem a magyarországi tudományosság szintjén érvel, hanem afféle ideológiakritikát művel, amikor a reflektálatlan nacionalista szemlélettel polemizál. Még ha léteznek is olyan történészek, akikre ez talán jellemző lehet, semmiképp sem ők fémjelzik a magyar historiográfia mai főáramát. Az is sajnálatos, hogy Nemes nem hasznosította a modern városról és a modernitás eszmetörténetéről (történelmi és időtudatáról, térfelfogásáról stb.) szóló, roppant izgalmas újabb történeti és elméleti munkákat.

Nemes így a nacionalizmus fejlődésének Budapestre fókuszáló narratívájával szolgál csupán, nem is érintve azt a kérdést, milyen különleges (s legalábbis ambivalens) kapcsolat áll fenn a nagyváros és a magyar nacionalizmus bizonyos válfajai között. E kapcsolatnak közismerten bonyolult a történelme, elsősorban Budapest magyarságának később is oly gyakori és visszatérő megkérdőjelezése miatt. Végül az összehasonlítások hiányát kell szóvá tenni. A magyar nacionalizmus története a Habsburg-monarchián belüli kontextusában érthető meg igazán, melyet a XIX. századi Franciaországgal és Oroszországgal is érdemes lenne összevetni. Nemes azonban alig utal erre a birodalmi keretre, és ennyiben az általa sokat és tudományos szempontból teljes joggal bíralt naiv nacionalistákra emlékeztet. Franciaország és Oroszország valójában ellenpélda, hiszen az állam oly sikeresen homogenizálta bennük a lakosságot (könyörtelenül eltaposva a potenciálisan alternatív nemzeti mozgalmakat), hogy egyik sem vált a Habsburg Birodalomhoz fogható soknemzetiségű állammá.

A nemzeti mozgalmak korabeli „nemzetközi” terjedése oly nyilvánvaló, hogy fontos az átvételek, az adaptációk, továbbá a hasonlóságok és különbségek külön vizsgálata is. Nemes az akkori nacionalizmusok tipológiája nélkül nem is remélhette, hogy értő bemutatását adja a magyar változat(ok) specifikumainak. Könyve az „ahogy valójában történt” tényszerű rögzítése, de nem tesz hozzá sokat vagy elméletileg újat a nemzeti átalakulásnak a korábbi történeti munkákból már jól ismert reformkori historikumához.

A PESTIESSÉG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Gyáni Gábor angolul publikált művében a modernitás és a modern urbanizmus sajátosságairól szóló elméleti fényében tárja fel a modernitás első helyi megnyilvánulásait Budapesten a XIX–XX. század fordulóján.⁵ Tudományos stílusban, ugyanakkor gördülékenyen ír erről a korszakról, mely hosszabb ideje kedvelt témája kutatóknak és olvasóknak egyaránt – részben a dualizmus kori Magyarország egyik vitathatatlan sikere, Budapest hatalmas fejlődése okán. Gyáni elismeréssel ír az általa nyugati típusúnak tartott fejlődésről, melyben legalábbis szerepet játszott a liberalizmus által teremtett kedvező környezet. Nem a magyar különütasságot (*Sonderweg*) firtatja, amely visszatekintve a későbbi ka-

tasztrófák előhírnökeként nyerhetne jelentőséget. S nyíltan nem foglal állást abban a vitában sem, milyen magyar történelmi mesternarratívát fogadjunk el a kommunizmus bukása és a marxizmus-leninizmus elutasítása után, bár hozzájárulása e szüntelenül zajló nyílt vagy latens vitához tudományos tevékenységének egyik legjelentősebb tétje.

Az általánosságokon való vitatkozás helyett Gyáni kötete konkrét, történelmileg hitelesíthető válaszokat ad elméletileg fontos kérdésekre, amelyek az elmúlt évtizedek nemzetközi várostörténetének főáramában rendre felmerülnek. Bizonyos jellegzetes helyszíneket vizsgál meg közelebbről, mint amilyen a kávéház, az áruház, a városi park; gyakran használt tudományos fogalmakat – mint a nagyvárosi tömegkultúra – s adott esetben a hétköznapi élet előforduló szófordulatokat elemez, mint amilyen például a pesti nyelv. Egyaránt szemügyre veszi a városi terek sajátosságai által befolyásolt gyakorlatot és a róla szóló diskurzust.

A városi nyilvános terek elméleteit taglalva amellet érvel, hogy a XIX. században kialakuló új, modern nagyvárosi környezet nemcsak korábban ismeretlen módon választotta szét a magán- és a nyilvános szférát, hanem a társadalmi nemek és osztályok szerint is milyen megosztott volt. Ebben az első fejezetben mindazokat a kérdéseket felveti, melyekre a későbbiekben Budapest kapcsán válaszol, ami komoly segítség az olvasónak a későbbiek jobb megértéséhez. Az anyag elrendezése ennek ellenére sem hibátlan, mivel a negyedik rész fejezeteinek témái túl szerteágazók, és nem mindig függnék össze egymással.

Gyáni számos, többnyire jelentős szerzők által tett általános kijelentést tesztel illusztratív történelmi forrásanyagokon. Így egyebek közt a nyelvi asszimiláció etnikai identitást meghatározó voltának tézisének, melyről azt állítja, nem több dualizmuskori ideológiai konstrukciónál. Az asszimiláció társadalomtörténete ugyanis jóval bonyolultabb és sokrétűbb folyamat annál, ami a hivatalos statisztikából kiolvasható. Egyes történészek hajlamosak ugyan a hivatalos adatok közvetlen reprodukálásával elintézni az értelmezés feladatát, ami pedig aligha segíti a múltbeli valóság közelebb megismerését.

Könyve másik pontján, a színházlátogatási szokásokat vizsgálva Gyáni vitatja Vörös Károly bipoláris koncepcióját, amely a nagyvárosi tömegkultúra és az elitkultúra elválásával, az „intézményes” és a „spontán” kultúra szembekerülésével számol. Szerinte az 1870–80-as években nem volt ilyen kettéosztottság, osztálykultúrák helyett érdemesebb volna integrált budapesti kultúráról beszélni ebben az időben. Az ellentett történeti kultúramodell nyilvánvalóan a marxista felfogás (meglehetősen mechanikusan elgondolt és alkalmazott) alkotóeleme. Ezért talán szerencsésebb lenne nem integrált, hanem plurális kulturális életről beszélni.

A szerző utána néz, hogy mit jelentett egy nagy, gyakran idézett történelmi esemény, az 1873-as város-egyesítés a lakosok mindennapi életében. A Csorba

család 1870-es évekbeli naplóját faggatva fedezi fel, mennyire eltérő fogalmi voltak a kortársaknak a város két részéről, és milyen ritkán látogattak át Budára a pestiek. Sort kerít továbbá a házasság általános kategóriájának lebontására is, bemutatva, mennyire eltérő elveket és gyakorlatokat rejtett magában a házasság fogalma. Egyszerű, korábban azonban figyelemre sem méltatott történelmi adatok bemutatásával korrigálja vagy egészíti ki más történészek általánosításait az asszimiláció, a tömegkultúra, a városegysítés vagy a házasság tárgyában. Ez az eljárás erényt Kovácsol a hiányosan hozzáférhető történelmi adatokból dolgozó történész helyzetéből; gyakran hangoztatja ugyanis a szerző, mennyi mindenről nincs adatszerű tudásunk, és/vagy mily kevésbé feldolgozottak a rendelkezésünkre álló dokumentumok is.

Gyáni számára a történetírás nem egy (vagy akár az) „igaz történet” elbeszélésére tett kísérlet csupán; inkább a pontosítások megfogalmazását, az átfogó elképzelések kritikáját és az új, felfedezettlen vagy épp megoldottak hitt kérdések újrafogalmazását tartogatja a történész számára. Érdekes és elgondolkodtató új – döntően levéltári – anyag bemutatásával érzékelteti a társadalom rétegzettségét, az élmények és tapasztalatok sokféleségét az eltérő szociális és kulturális miliókben; nemcsak arról ad számot, miként alkották meg identitásukat a nagyvárosi emberek és miért épp bizonyos cselekvési módok mellett döntöttek, hanem arról is, milyen értelmet tulajdonítottak életüknek és cselekedeteiknek. Társadalomtörténészhez méltó módon a nagyvárosi nyilvános terekről és az identitásképzésben játszott szerepükről írva sikeresen elkerüli a társadalom monolitikus szemléletét és a társadalomfejlődéssel kapcsolatos megalapozatlan általánosításokat.

VÁROSKUTATÁS – INTERDISZCIPLINARITÁS

A *Terek és szövegek...* tanulmánykötet folyamatosan bizonyítékát adja a nyelvi fordulattal kapcsolatos ismereteknek és szellemi érzékenységnek.⁶ A kötet jó néhány írása példázza a szövegek asszociatív logikáját és él a metaforaelemzés eszközeivel. A szerzők egy része a modern városok különféle ontológiáival foglalkozik, ami érthető is, hiszen a modern várost gyakran oly módon érzékelték és írták le, mint érdemben új környezetet, amely mindannyiunk számára a világ újfajta átélését és megértését teszi lehetővé. Ennél is gyakrabban merülnek fel episztemológiai kérdések a városokról megszerezhető tudás feltételeit illetően, ami, tehetjük hozzá, el is várható a bölcsészettudományok művelőitől, ahol követelmény a reflexió és az önreflexió képessége és hajlandósága.

A diskurzív elemzés elsősorban változatos szépirodalmi anyagot vizsgál (bár csak magyar irodalmi művek kerülnek terítékre, a szóba kerülő városok köre széles, hiszen Berlin, Prága, Párizs és New York is szerepel a sorban). A szerzők sok olyan kérdésre is kitérnek, amelyek a történettudományban ma a legdi-

vatosabbnak számítanak, mint az elitek önreprezentációja, a várossal kapcsolatos propagandakampányok, vagy hogy miként érzékelik a várost lakói és az odalátogatók, nem is beszélve a tudati térképekről (*mental maps*) és arról, hogyan szabja meg ez a tudás a viselkedést és a térhasználatot. Továbbá elemzés tárgyául szolgálnak e könyvben a város mint a modernitás térbeli letéteményese (oka és/vagy következménye), az emlékezés és az emlékeztetés városi terei, az épített és a természeti környezet viszonya, a várossal kapcsolatos utópiák stb.

Nem térhetünk ki minden egyes érdekes vagy éppen vitatható megállapításra és írásra. Mészáros Borbála kötetbeli tanulmányát („Zöldmulatság”. *A városkörnyék funkcionális és szimbolikus átalakulása a 19. században*) vennénk ehelyett egyedül górcső alá. Mészáros a város környékének XIX. századi funkcionális és szimbolikus átalakulását ecseteli, midőn a város közeli zöld területekkel kapcsolatos korai diskurzusokat elemzi. Tézise szerint a városfejlődéssel egyidejűleg alakult ki a város és a természet markáns megkülönböztetése, miáltal a természet (elméletileg és a társadalmi gyakorlatban egyaránt) az élvezetek és a pihenés forrása lett. A városlakók azonban többnyire ambivalensen viszonyultak természeti környezetükhöz, miután elvárassá szilárdult, hogy „a természet lágy ölén” is élvezhessék „a civilizáció áldásait”. A természet utáni mohó vágy és összekapcsolódása a szabadsággal elválaszthatatlan a munka- és szabadidő elkülönülésétől, hiszen a „természetbe való ellátogatás” csak a „szabad” órákban történhet meg. Mészáros írása azért különösen értékes, mert egyszerre vizsgálja a fogalmi és anyagi átalakulásokat, ráirányítva figyelmünket a nyilvánvaló párhuzamosságokra. A kötet számos további tanulmányában azonban olyannyira dominál a diskurzív szint elemzése, hogy holmi társadalmi átalakulásokról sajnos igen kevés szót ejtenek.

Ezt érzékeltetendő térek ki a kötet több szerzőjét egyaránt foglalkoztató fordítási aktusok, fogalmi átvételek problémájára, melyek fontos részét alkotják a személyes élményeinkről, a képekről (például a várost „reprezentáló” képekről) vagy az épületekről szóló beszámolóinknak. A fordítás elmélete és gyakorlata iránt előreláthatólag egyre nagyobb lesz az érdeklődés a kultúrák között zajló csere alkalmainak megszaporodása és az értelmes párbeszéd előfeltételei megteremtésének szükségessége miatt is, de talán részben a nyelvi fordulat (elméleti) következményeként is.⁷ A *Terek és szövegek* lapjairól egy-egy példát emelek ki a

6 ■ A kötet egyik szellemi mentora, N. Kovács Tímea számos hasonló szövegválogatást rendezett már eddig is sajtó alá, így a *Helikon* „Kulturális antropológia és irodalomtudomány” c. tematikus számát (1999. 4. szám), továbbá *A kultúra narratívái* (*Narratívák* 3. Kijárat Kiadó, Bp., 1999.) és *A fordítás mint kulturális praxis* (Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004.) c. köteteket.

7 ■ Ehhez vö. N. Kovács Tímea (vál.): *A fordítás mint kulturális praxis*. Jelenkor, Pécs, 2004.

8 ■ Ehhez alapvető Eleonora Babejová: *Fin-de-Siècle Pressburg: Conflict and Coexistence in Bratislava 1897–1914*. East European Monographs, Boulder, 2003.

fordításra, a legitim kölcsönzésre és a jogtalan átvételre. Biczó Gábor a vizuálisan észlelt térről ír, mely az egyének számára és esztétikai szempontból is egészként jelenik meg, szövegeink azonban csak lépésről lépésre tudják leírni. A vizualitás és a verbalitás nem szinonim, hiszen a nyilvános tér élménye a benne álló, részt vevő egyén értelmezésének (és önértelmezésének) a terméke, míg a leírás kísérlete a magyarázat elemét is magában foglalja (amit aztán az olvasónak kell értelmeznie). Müller P. Péter a színházzal kapcsolatos szótárból kölcsönzött fogalmakat veszi szemügyre, melyeket városok leírására alkalmazunk. Ő ezt legitim gyakorlatnak értékeli, mivel a kettő analóg jelenség (a tér manifesztációi) és a történetük is összefonódott (párhuzamos jelenségei a nyugati civilizáció történetének) – fogalmaz Müller erősen általánosítva. Ennél fogva nincs szükség e fogalmak lefordítására, egyszerűen átvehetők. Horváth Sándor az 1960-as években a média, a rendőrség és a kommunista ifjúság által keltett morális pánikot, a huligánoktól való félelmet vizsgálja mint nyelvi jelenséget. Megítélése szerint a nyelvi folytonosság esete áll fenn, mivel a XX. század elején a munkásokról beszéltek ugyanilyen nyelvi eszközökkel. Mivel a rezsím számára a munkások idealizált képe volt csak elfogadható – habár a lumpenproletariátus és a proletariátus megkülönböztetésével (legalábbis részlegesen) továbbra is volt lehetőség az előítélet-rendszer fenntartására – a modern városokat leíró narratíva standard elemének (a természeti katasztrófák leírására hasonló történetek a civilizálatlan vadakról, akik megzavarják a városi békességet, veszélyessé teszik a nyilvános tereket) új tárgyat „kellett” találni. A képzelt tulajdonságokat és cselekedeteket így a huligánoknak tulajdonították. Horváth szerint a huligán jelenség részben verbális invenció volt, egyéb aspektusait a nyelvhasználat nyilvánvalóan eltúlozta. Ezáltal Horváth azt is érzékelteti, hogyan befolyásolhatta bizonyos diskurzusok fennmaradása és tovább élő, alaptalan használata a valóságészlelést és a társadalmi cselekedeteket – azonban ennek a kapcsolódó társadalmi gyakorlatnak az elemző kifejtésére nem vállalkozik, tanulmánya megmarad a diskurzív szinten.

MULTIKULTURALIZMUS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A szlovák és magyar történészek tanulmánykötete a Czoch Gábor előszavában tett ígéretekből végül számosat nem vált be. Bizonyos szempontból az olvasó az ellenkezőjét kapja annak, amit az előző alapján várt: a nemzeti (de nem csak nemzeti alapon) eltérő perspektívák összekapcsolására, dialógusra és közös gondolkodásra nem kerül sor. A tanulmányok érezhetően nem megrendelésre íródtak, hiszen témáik túl messze esnek egymástól, és számos jelentős problémáról nem is szólnak.

A modern kort érintő kilenc közreműködő mind magyar. (Kár különben, hogy elmaradt a szerzők bemutatása.) Pozsony történetének számos fontos, gyak-

ran vitatott szakasza, mint a világháborúk és 1945–48 teljesen, 1848–49 pedig részben kívül esik témáik körén. A magyar–szlovák relációban különösen vitatott dualista korról, mely Pozsonyban is a nacionalizmus és az asszimiláció korának a kezdete és egyik tetőpontja,⁸ csupán egy cikk foglalkozik (Rózsa Mária: *Pozsony a német nyelvű helyi sajtóban, 1850–1920*), de az is a korabeli német sajtót vizsgálja, pedig kifejezetten szerencsés lett volna egymás mellé helyezni az eltérő

A régi Pozsony

szlovák és magyar felfogásokat. Arról sem esik szó, hogyan és miért változott ez időben Pozsony stratégiai pozíciója az ellenkezőjére, hiszen a város fejlődése a XIX. század végén kifejezetten lelassult a többi magyarországi városéhoz képest. Valamiféle összehasonlító szempont és történelmi kitekintés hiányában azonban efféle kérdések fel sem merülnek. Annál több antikvárius irányultságú történelmi beszámolót kapunk erről-arról – jól átgondolt és elemző tanulmányok helyett. A kötetben többször is elhangzik a felhívás egy Pozsony-történeti szintézis megírására, amelynek ez a kötet mintegy bevezető lépése lenne vagy lehetne.

Jellemző, hogy a hat historiográfiai áttekintés közül is csak egy foglalkozik a Pozsonyról szóló korábbi munkákkal; Gyáni Gábor (*Új utak a magyarországi várostörténet-írásban*) és Bácskai Vera (*Az európai várostörténet-írás főbb irányzatai és mai helyzete*) még csak nem is tesz említést Pozsony városáról. A kivétel Elena Mannová könyvek címlapjára alapozott előadása, mely meglehetősen vázlatos ugyan, viszont ötletes és bizonyos értelemben szokatlan is (*Pozsony historiográfiája. Egy multiethnikus város múltjának differenciált bemutatása a 19. és a 20. század politikai fordulatai után*). Mannová szerint jelenleg a kommunista paradigma (amelynek gerincét a szlovákok és az alsóbb osztályok története alkotta) ellenkezőjébe fordítása zajlik a szlovák történetírásban: Pozsony tisztán polgári és multiethnikus városként jelenik meg a tudományos érdeklődésben és kollektív emlékezetben.

A kötet leginkább egy valóban helyes és jogos állampolgári és politikai kezdeményezés termékének

fogható fel, mely arra törekedett, hogy kölcsönösen oldja a két nép (és a múltjukról vallott történeti elképzelések) közti tartós feszültséget. Az egyes tanulmányok által sugallt kép a múltbeli multikulturális és multietnikus Pozsonyról ellenben analitikusan nehezen védhető. A nacionalizmus kora előtt ugyanis nincs túl sok értelme multikulturalizmusról beszélni egy soknyelvű és multietnikus város esetében. Attól még, hogy magyar, német és kisebb számban szlovák anyanyelvűek éltek ugyanabban a városban, nincs feltétlenül több (német és magyar, esetleg szlovák) kultúrája a városnak, hacsak nem szegődünk a kultúra radikálisan etnicista felfogásának hívévé. A mi térségünk történetében a multikulturális és a multietnikus fogalma gyakorlatilag kizárta egymást. Némileg leegyszerűsítve: éppen az etnikai alapú multikulturalizmus (az elterő, egymás mellett élő kulturális és főként politikai közösségek) kialakulása tette lehetetlenné a multietnikus létet.

Ráadásul Pozsony nemigen tért el a térség legtöbb városától abban, hogy etnikailag kevert népesség lakta. A XX. századig bezáróan ez volt ugyanis az általános helyzet, és éppen az szorul külön magyarázatra, miért és hogyan verték szét az öröklött nyelvi és etnikai sokszínűséget. Hiszen térségünk XX. századi katasztrófái szorosan összekapcsolódnak a multietnikus (urbánus) közösségek szétverésével. Ezt érdemes inkább vizsgálni, állampolgári és politikai szempontból is ez lenne a legsürgetőbb feladat; és ebben a történetben a németek múltját és későbbi sorsát is fokozottan figyelembe kell majd venni. Ők voltak ugyanis, akik az etnikai politizálás legnagyobb szabású terét kívánták végrehajtani, majd egy ilyen politika egyik legkomolyabb áldozataivá váltak az etnikai elv radikális alkalmazása nyomán. Úgy gondolom tehát, hogy a különleges városi (pozsonyi) nyitottságról és toleranciáról szóló történet némileg talán művi vagy legalábbis nosztalgikus, hiszen a közelmúlt ismert történelmi tényei is rácafolnak.

Annak ellenére, hogy elmaradt egy sor bonyolult és kellemetlen kérdés felvetése, a vitatható pontokon így is a nemzeti elfogultság nyomaira bukkanhatunk. Vadkerty Katalin (*Németek és magyarok Pozsonyban 1945–1948 között*) például azt állítja, hogy alig változott a három nemzetiség aránya 1918-ig, miközben ennek a kijelentésének saját lábjegyzete mond ellent. Ugyanis míg 1890-ben még háromszor annyi német, mint magyar élt Pozsonyban, a magyarok aránya több mint duplájára emelkedett 1890 és 1910 között, s így lélekszámuk elérte a német ajkúakét (Rózsa Mária nem is titkolja e tényét). Nehéz megmagyarázni, hogyan maradhattak meg ilyen ellentmondások egy kötetben belül.

Nézzünk egy másik esetet! Szarka László szerint (*Pozsony etnikai változásai és a városi közigazgatás a két világháború között*) a magyarosítás sokkal organikusabban illeszkedett a város sajátos multietnikus múltjához és hagyományos rendjéhez, mivel nem fenyegette a város nem magyar lakosait; ám ugyanez

nem mondható el Csehszlovákia 1919 utáni nemzeti-ségi politikájáról. Ez az állítás önmagában talán védhető, de az első világháború utáni csehszlovák gyakorlatot a maga korán belül kellett volna értelmezni és értékelni. Még ha igaz is Szarka iménti állítása,⁹ a jellegzetes apologetikus magyar álláspontra emlékeztet bennünket („hiszen a dualista kor nemzetiségi politikája nem is volt olyan elviselhetetlen, főleg ahhoz képest, ami utána jött”).

KONKLÚZIÓ

Lássuk végül, mit ér a négy mű a korábban már jelzett értékelési szempontok tükrében. Gyáni munkája historiográfiaileg releváns, hiszen szerzője jól ismeri és hasznosítja a korábbi magyar tudományos munkákat, és új kérdések megfogalmazásával túl is lép rajtuk. Sikeresen, bár nem hibátlanul egyesíti a hazai történetírói tudást és a nemzetközi szellemi perspektívát; igaz, a nemzetközi szakirodalom használatában megmarad az alapvető kánon keretei között. Elméleti felkészültségről tesz tanúbizonyságot, nem tekinthető azonban elméletileg innovatívnak. Empirikus megalapozottságú művének nem mindig meggyőző a dokumentációja, néha illusztratív jellegűnek hat.

Sok történészhez képest Gyáni kifejezetten jól kezeli a várossal kapcsolatos sajátos kérdéseket, s ez legfontosabb hozzájárulása a magyar történelmi kutatásokhoz. Az összehasonlítás és Budapest specifikumainak kifejtése során a nyugati városmodellt alkalmazza, Budapestet tehát a modern nyugati város egyik változataként mutatja be. A társadalomtörténeti műveltséggel (is) rendelkező szerző kulturális kérdéseket boncolgató műve ugyanakkor némi meglepetésemre nem alkalmazza kellő mértékben a társadalomtörténeti megközelítést. Magyar viszonylatban fontos könyve nem jelent kihívást a téma nemzetközi szakirodalmában. Érdemes (lesz) megfigyelni, hogy Gyáni, aki széles körben elfogadott magyar szakértőnek számít, mennyire képes részévé válni a nemzetközi tudományos párbeszédnek.

Robert Nemes könyvének fő erénye a nagy mennyiségű történelmi információ (tényanyag) bemutatása. Nemes elsősorban a kultúrtörténetnek szentel figyelmet, és mellőzi a társadalomtörténeti fejleményeket. Elméletileg a munka nincs kellően megalapozva, sem a várost, sem a nacionalizmust illetően nem támaszkodik az egyébként gazdag szakirodalomra. S fájóan hiányzik az összehasonlítás. Jóllehet a „máshonnan vett perspektívák” jelentősége egyre nő a mosta-

9 ■ Ezt legalábbis valószínűsítik a nagy szlovák történész, L'ubomír Lipták hasonló értelmű kutatási eredményei: Urban Middle Class in Slovakia after 1918. Continuity and Discontinuity. In: uő: *Changes of Changes. Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. AEP, Historick ústav SAV, Bratislava, 2002. 11–50. old.

10 ■ Takács Miklós: Egy Bécs városához címzett fogadó Budapestben. A városi emlékezet és a „monarchikus” identitás narratívái Krúdy Gyula *Boldogult úrikoromban* című regényében (285–292. old.).

ni globalizálódó korban. Örömteli, ha egyre több magyar témájú mű születik Nyugaton, mely tanulmányoknak jelentős, korábban rendszerint nem taglalt témával illik foglalkozniuk, és persze magas színvonalúnak kell lenniük, hogy hatást fejtsenek ki Magyarországon is. Nemes munkája nem mindenben felel meg ezeknek a követelményeknek. A külföldi szerzőnek paradox módon alig sikerült túllépnie a helyileg behatárolt történetírás korlátain.

A Pozsony múltjával foglalkozó, historiográfiai irányultságú kötet állampolgári-politikai jelentőségű törekvést képvisel, ám azt csak töredékesen valósítja meg, mivel nem vet fel egy sor igazán lényeges, el-entmondásos történeti kérdést. Az empirikusan jól megalapozott cikkek többnyire csak helyi jelentőségű kérdéseket világítanak meg. A szerzők a politikatörténet hagyományos, szűk keretei között mozognak és elzárkóznak azon kultúra- és társadalomtörténeti kérdések felvetésétől, amelyek már generációk óta megszokottan számítanak a várostörténet-írásban. A mű antikvárius jellege nyilvánul meg abban is, hogy szigorúan elkülönülnek benne a historiográfiának és a históriának szentelt írások, melyek egyaránt kerülnek az elméleti problémákat. Nyoma sincs benne az összehasonlítás igényének.

A *Terek és szövegek* értékes hozzájárulás a hazai várostudományhoz. A különböző tudományok szakértőinek tanácskozása a közös problémákról – városépítés, a városi élet tapasztalata és mindezek elbeszélhetősége – már önmagában is üdvözlendő. Az elméleti igényű írások mellett megkapó részleteket olvashatunk egyes lokalításokról, bár az összehasonlító szándék itt is csak hiányosan jelentkezik. Érdekes, hogy a társadalomtörténeti vizsgálódások mintha háttérbe szorulnának a kifejezetten kulturális megközelítésmód mögött. Miközben a bemutatott empirikus anyag sokszor érdekes megfigyelések és elgondolások bizonyítékául szolgál, nem mindig kapunk átfogó történelmi válaszokat a felvetett kérdésekre. S akadnak a kötetben csekély empíriával aládúcolt írások is, mint például Takács Miklós szövege.¹⁰ A kötet fő gyengesége, hogy az elméletileg is megindokolt megállapítások olykor túl általánosak, máskor viszont túl specifikusak. Jellemző szerzői eljárás, hogy valamely mélyértelmű konkrét eset bemutatása után nyomban általánosítás következik, és elmarad a két szint közti átmenet vizsgálata.

A TUDOMÁNY INTERNACIONALIZÁLÓDÁSA

A kép változatos, hiszen felfedezhetők új kutatási irányok, s elszórtan megjelennek a törekvések a nem egyidejű egyidejűségek érzékelésére és bemutatására is. A változatosság egyre több szerzői pozíciót és szempontot, egyúttal növekvő potenciális olvasóközönséget is jelent. Felismerhetők a Magyarország nemzetközi tudományos integrálódása felé mutató lépések: a hazai szerzők némelyike általánosabb relevanciájú, nemzetközi téren vitatni szokott tudomá-

nyos kérdéseket vet föl, ugyanakkor magyar tárgyú történelmi művek születnek nyugati szerzők tollából is, és végül hazai szerzők munkáit külföldön (világnyelven) is kiadják. A jelzett folyamat határai is egyértelműen kirajzolódnak: e művek közt sok a bevezető jellegű szöveg, vagyis a szerzők még a legalapvetőbb tényeket sem tartják (tarthatják) köztudottnak. A növekvő változatosság ellenére egy és más azonban változatlan, így többek közt a magyar tárgyú történelmi

A pozsonyi Stefánia út

tanulmányok viszonylag marginális tudományos pozíciója. Félrevezető lenne tehát, ha kizárólag optimistán, egyenes vonalú fejlődésként értékelnénk az eddigi fejleményeket.

Mivel a kutatás természetes állapota a pluralizmus, ennek felismerése elő kell hogy segítse a törekvést a perspektívák integrációjára, a lehetséges kapcsolódási pontok számbavételét és kidolgozását. Nálunk azonban továbbra is külön folynak az elméleti és az empirikus vizsgálatok, és szinte nincs is olyan tudós, aki mind a kettővel foglalkozna; így mások vesznek részt a szlovák–magyar várostörténeti projekt megbeszélésén és megint mások ott, ahol az interdiszciplináris városkutatás aktuális kérdései kerülnek napirendre. A hagyományos értelemben vett történelmi empiria továbbra is élesen elhatárolódik az elméleti és interdiszciplináris gondolkodástól – a várossal kapcsolatos historiográfia területén is, holott ezen a területen a szoros integráció kifejezetten jó lehetőségei kínálkoznak. □